

ERMENİ SİYASAL DÜŞÜNÇESİNDE TERÖRİZM

(TERRORISM IN ARMENIAN POLITICAL THOUGHT)

Dr. Hatem CABBARLI

Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmalar Merkezi Başkanı
Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Analitik Enformasyon Dairesi Başkan Yardımcısı
cabbarlih@yahoo.com

Öz: Ermeniler XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'ni yok etmeye çalışılan büyük güçlerin siyasi ve ekonomik desteğini arkasına alarak Osmanlı'ya karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma önceleri sosyal içerikli olsa da, daha sonra siyasi talepler ağırlık kazanmıştır. Ermeni siyasi eliti tarihi süreklilik içerisinde oluşan bir ortamda değil, büyük güçlerin 'serasında' büyütülmüş, Osmanlı'ya karşı maşa olarak kullanılmış ve kendi milletinden daha çok onların çıkarlarına hizmet etmiştir. Fransız Devrimi'nin etkileri Osmanlı topraklarında hiss edildiğinde, Avrupa'da eğitim almış Ermeniler Kilisenin de etkisi ile Osmanlı'da yeni siyasi arayış içine girmişlerdir. Ermeni siyasi teşkilatlanmaları sadece siyasi mücadelenin değil, aynı zamanda silahlı mücadelenin de planlarını yapmış ve buldukları ilk fırsatta bu planlarını hayata geçirmişlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Rus Savaşı, XX. yüzyılın başlarında Balkan Savaşı ve ardından Birinci Dünya Savaşı ortamında Ermeni siyasi eliti karmaşık bölgesel ve uluslararası gelişmelerden yararlanarak, siyasi mücadelede terör eylemlerinden daha sık kullanmaya başlamıştır. Ermenilerin siyasi talepleri ve terör eylemleri Rusya, İngiltere, Fransa ve ABD tarafından desteklenmiş ve Osmanlı'ya karşı baskı aracı olarak kullanılmıştır. XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başlarında Ermeni bağımsızlık mücadelesinin öncülüğünü yapan Taşnaksutyun Partisi sosyalist ideolojisine sahip olsa da, faaliyeti değerlendirildiği zaman genelde yarı askeri bir görünüm sergilemektedir. Parti siyasi teşkilatlanmadan daha çok askeri teşkilatlanmaya önem vermiş, bu konuda özellikle Rusya ve Fransa'nın desteğini almıştır. Ermenilerin son yüz yıllık siyasi tarihi değerlendirildiğinde genelde terör ve kaba güçten asla vaz geçmedikleri anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra 'Nemesis (Yunanca İntikam Tanrısı)' terör örgütünü kuran Ermeniler İttihat ve Terakki üyelerine karşı terör eylemleri gerçekleştirmiş, 80'li yıllarda ASALA adıyla yeniden sesini duyurmuş ve nihayet 26 Şubat 1992'de Hocalı'da yapılan terör eylemi ile varlığını halen devam ettirdiğini kanıtlamıştır. Ermeniler sadece yabancılara karşı

değil, iktidar uğrunda mücadelede de terör eylemlerinden yararlanmıştıır. Buna örnek olarak Ermenistan Parlamentosunda 27 Ekim 1999'da gerçekleşen terör eylemini göstermek mümkündür.

Anahtar sözcükler: *Ermeni terörü, Avrupa devletleri, ASALA, Türkiye, Ermenistan, Hocalı*

Abstract: *Since the mid-19th century the Armenians began to rise against the Ottomans with political, military and economic support of the great powers that tried to destroy the Ottoman Empire. While initially being of social character, later the uprising included also political demands. The Armenian political elite was raised in the "greenhouse" of the great powers rather than in an environment shaped through historical continuity, it was used as a tool against the Ottomans and served the interests of the great powers more than their own national interests. When the effects of the French Revolution reached the Ottoman territories, the Armenians educated in Europe entered into a new political quest with the influence of the Armenian Church. The Armenian political organizations made plans not only for political, bu also armed struggle and realized these plans at the earliest opportunity. During the war between the Ottoman Empire and Russia in the second half of the 19th century, the Balkan War in the beginning of the 20th century and later the First World War, the Armenian political elite started to use terrorist acts in their political struggle more frequently. Political demands and terrorist acts of the Armenians was supported by Russia, England, France and the USA and used as a tool to pressure the Ottomans. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the Armenian struggle for independence was led by Tashnaksutun Party. Although the party was based on socialist ideology, its activity shows that it was generally semi-military organization. The party gave more importance to military organization rather than political one and especially, received the support of Russia and France in this case. If to evaluate the last 100 years of the Armenian political history, it becomes evident that, in general, they never abandoned terror and brute force. The Armenians, who after the First World War established a terrorist organization called the "Nemesis" (God of Vengeance in Greek) and carried out terrorist acts against the members of the Ittihat and Terakki (the Union and Progress), were born again in 1980's under the name of the ASALA and finally, proved their existence with terrorist act in Khojaly on 26 February 1992. The Armenians used terrorist acts not only against foreigners, but also in their struggle for power. The terrorist act of 27 October the Armenian Parliament is the example of this struggle.*

Keywords: *Armenian terrorism, European states, ASALA, Turkey, Armenia, Khojaly*

Giriş

Bilim adamlarının büyük çoğunluğu terörün eski çağlara kadar dayanan bir eylem türü olduğu konusunda hemfikirdirler. Günümüz koşullarına göre, eylemin karakteri, büyüklüğü, sonucu ve kurban sayısı farklılık gösterse de, genelde amaç ve hedef aynı olmuştur. Terör siyasi nedenlerle bağlı hayata geçirilen bir eylemdir. Bu eylemleri hayata geçiren bir örgüt ve hedef kitle vardır. Ve mutlaka bu eylemleri dışarıdan veya içeriden destekleyen güçler vardır, aksi takdirde terör eylemlerinin devamlılık şansı neredeyse yok derecesindedir.

1789-1799 yıllarında gerçekleşen Fransız Devrimi sadece Fransa sınırlarında etkili olmamış, bu ülkenin sınırlarını aşarak Avrupa'ya ve diğer bölgelere de yansımıştır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu çöküş, Avrupa ise ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri olarak rönesans dönemini yaşamaktaydı. Bu nedenle de, Avrupa devletleri Osmanlı'nın çöküş sürecini hızlandırarak İmparatorluk mirasından pay almaya çalışmışlardır. Fransız Devrimi Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Hıristiyan azınlıkları da harekete geçirmiştir. Elbette, bu azınlıkların tek başına Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları beklenen sonucu vermeyecekti. Osmanlı'dan ayrılmak isteyen güçlerle, Osmanlı'yı yok etmeye çalışan devletlerin siyasi çıkarları ortak paydada buluşunca sonuç kaçınılmaz olmuştur. Bu süreçte Osmanlı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin yakın tarihinde derin izler bırakan ve günümüze kadar devam eden, büyük bir ihtimalle bundan sonra da devam edecek olan konulardan en önemlisi, Osmanlı Ermenilerinin siyasallaşma süreci, ayrılıkçı talepleri, büyük devletlerin konuya yaklaşımları ve Ermeni terörüdür. Konu bu çerçevede ele alınmış, yerli ve yabancı kaynaklara istinad edilerek değerlendirilmiştir.

Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Genel Durum ve Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı

Osmanlı, sadece askeri gücü ve dehasıyla değil, aynı zamanda yerleştiği jeostratejik konumu, ekonomik, siyasi, kültürel ve sosyal politikaların başarılı bir şekilde harmanlaştırılmasıyla İmparatorluk olmuştur. Avrupa kıtası karanlık dönemini yaşarken, Türkler Anadolu'da güçlü bir devletin temellerini atmış, daha sonra ise üç kıtayı kapsayacak İmparatorluk kurmayı başarmıştır. 1699'da Avusturya, Lehistan, Rusya ve Venedik olmak üzere dört cephede çarpışan Osmanlı Karlofça Antlaşması'nı imzalamış ve bu Antlaşma şartlarına göre ilk defa düşmana toprak bırakmıştır.¹ Osmanlı'nın 1774'te Rusya ile imzaladığı Küçük Kaynarca Antlaşması ile Hıristiyanların dinlerini ve kiliselerini

¹ *Osmanlı Devleti, Gerileme ve Çöküş*, Bkz: <http://osmanlidevletitarihi.blogcu.com/osmanli-devleti-5-gerileme-ve-cokus-1/1043372>, (13.09. 2011.)

koruyacağı yönünde Rusya'ya güvence vermesi, XIX yüzyılda Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına, uluslararası önem ve içerik kazanmasına neden olmuştur.²

Fransız Devrimi'nden kaynaklanan milliyetçilik hareketlerinin etkisinde kalan Osmanlı uzun bir süre azınlıkların ayrılıkçı eğilimleriyle uğraşmıştır. Bu azınlık taleplerinin Avrupa'nın büyük devletlerinin Osmanlı'ya karşı hayata geçirdikleri politikalarla üstüste gelmesi, 1806-1812 Osmanlı-Rusya savaşı, 1804-1878 yıllarında Sırp, Yunan ayaklanmaları, Kavalalı Mehmet Paşa isyanı (1833), Boğazlar sorununu uluslararası alana taşıyan Hünkar İskeleyi Antlaşması (1833), Londra Sözleşmesi (1840), Kırım Savaşı (1853-1856), Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) Osmanlı'yı ciddi şekilde zayıflatmıştır. İmparatorluğun ayakta kalmasını temin etmek için XIX yüzyılda II Mahmut'un ıslahatları bile çözüm olmamıştır.³

Bu dönemde Rusya Osmanlı'da milliyetçilik hareketlerini destekleyerek Balkanlarda panislavizm politikası gütmüş, Osmanlı'yı zayıflatarak kendi ekonomik çıkarlarını ön plana çıkarmış, Fransa milliyetçilik hareketlerini destekleyerek İngiltere'nin sömürgelerine giden yolları kesmek için Mısır'daki aktivitelerini artırmış, Osmanlı'da azınlıkların ayrılıkçı taleplerini desteklemiştir. Durum böyle iken İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ni parçalama politikalarını ve Rusya'nın güçlenmesini tehlikeli gördüğü için Osmanlı'ya destek vermiştir. İngiltere'nin desteğini almayı hedefleyen Osmanlı 1838'de bu ülke ile Balta Limanı Ticaret Antlaşması imzalamıştır. Kırım Savaşı'nda İngiltere maddi olarak Osmanlı'yı desteklemiş, buna karşılık Osmanlı'dan imtiyaz taleplerini daha da artırmıştır. İngiltere, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının bastırılmasına yardımcı olsa da, Ege'deki Yunan devletinin varlığını savunmuştur. Ancak daha sonra uluslararası alanda değişen dinamikleri dikkate alarak-Almanya'nın birliğini sağlayarak güçlenmesi üzerine Osmanlı'ya yönelik politikasını değiştirmiş, boğazlar konusunda Rusya'nın taleplerini desteklemiştir. Böyle bir ortamda Avusturya Balkanlarda Rusya'nın izlediği panislavizm politikasını tehlikeli görerek karşı politika olarak pangermenizmi savunmuştur. Venedik ise Osmanlı'nın zayıflamasını fırsat bilerek daha önce kaybettiği toprakları geri almak istemiştir. Yukarıda değindiğimiz bütün bu konular XIX yüzyılın sonlarından itibaren Ermeni sorununun ortaya çıkmasına ve gelişmesine olanak sağlamıştır.

Ermeni sorununun ortaya çıkması 93 harbi ile anılan 1877-1878 yılları Osmanlı-Rus Savaşı'nı bitiren Yeşilköy (3 Mart 1878) Antlaşması'na

2 Bilal Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Bilgi Yayınevi, 4. basım, Temmuz 2007, Ankara, s. 12.

3 *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı*, Bkz: <http://www.belgeler.com/blg/ln/ermeni-sorununun-ortaya-cikisi>, (13.09. 2011.)

dayanmaktadır. Osmanlı bu savaşla sadece toprak kaybetmemiş, aynı zamanda iç işlerine müdahale edilmesine izin verecek kadar zayıflamıştır. Osmanlı'nın hayata geçirdiği ıslahatlar sonucunda Müslümanlar ve gayr-i müslimler hukukeni eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, Osmanlı'nın savaşta yenilgisinden yararlanarak yeni haklar talep etmiş ve yabancı devletler nezdinde destek arayışında bulunmuştur. Osmanlı'nın zayıflamasını ve yok olmasını isteyen devletler de buna karşılık verince Ermeni sorunu iyice pervazlanmaya başlamıştır. Yeşilköy Antlaşması'nın imzalanacağı sırada Ermeni Patriği Nerses Varjabedian başkanlığında toplanan Ermeni Meclisi, Rus ordusunu kurtarıcı dibi kabul ederek Rus Çarı'na başvurmuştur. Osmanlı ve Rusya arasında 31 Mart 1878'de yapılan barış görüşmelerinde Ermeniler tartışma konusu olmamıştır. Bunun üzerine Başpiskopos Ermenilerin çıkarlarının korunması için Rahip Kevork Vartabet Rusjukliyan ve Osmanlı murahhas heyetinde bulunan Stephan Aslanyan Paşa ve Hovannes Efendi'yi görevlendirmiştir.⁴ Anlaşma metni hazırlandığı zaman Ruslar, Ermenilerle ilgili olan bir maddenin kabul edilmesini başarmışlar. Buna göre, Yeşilköy Anlaşması'nın 16. maddesi gereğince Osmanlı, Ermenilerin can ve mal güvenliğini korumayı taahhüt etmiştir. Yeşilköy Anlaşması'nın şartları İngiltere'nin çıkarlarına ters düştüğü için Osmanlı ile görüşerek Rusya'ya karşı savunacağını bildirmiş ve yeni barış konferansının toplanmasını teklif etmiştir. Uzun müzakerelerden sonra konferansın Berlin'de toplanmasına karar verilmiştir. Berlin Konferansı'nda Ermeni meselesi 61. maddede ele alınmıştır. Böylece Ermeni sorunu ilk defa olarak uluslararası belgede yer edinmiş ve günümüzde uzanan bir süreç başlamıştır.

Osmanlı'nın hayata geçirdiği ıslahatlar sonucunda Müslümanlar ve gayr-i müslimler hukukeni eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, Osmanlı'nın savaşta yenilgisinden yararlanarak yeni haklar talep etmiş ve yabancı devletler nezdinde destek arayışında bulunmuştur.

Berlin Konferansı başlamadan önce Ermeniler Hrimyan Mkrtiç-Ayrik, Horen Harbey ve Minas Çeraz Papazyan'ı temsilci olarak Berlin'e göndermiştir. Temsilciler Berlin'e gitmeden önce yapılan bir toplantıda Ermeniler, Hrimyan'dan Ermenice'den başka bir dil bilmediğini ve konferansta hangi dilde konuşacağını sordukta, '*Ben gözyaşları dilinde konuşacağım*' diye cevap vermiştir.⁵ Berlin Konferansı'ndan sonra 1920'li yıllara kadar büyük devletler Ermeniler lehindeki talep ve zorlamalarını aralıksız olarak sürdürmüştür.

4 Едуард Оганесян, Век Борьбы, Том 1, Мюнхен-Москва, Издательство, «Феникс», 1991, стр. 53.

5 Оганесян, Век Борьбы, стр. 59.

Berlin Konferansı'nın imzalanmasından sonra özerkilk elde etmek isteyen Ermeniler başta Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin desteğini alarak konuyu sürekli gündemde tutmuşlardır.

Berlin Konferansı'ndan sonra Batı Osmanlı'ya karşı baskılarını artırmaya, Ermeniler ise siyasi açıdan örgütlenmeye ve eğitime önem vermişlerdir. Ermenilere ilk desteği Rusya vermiştir. Rusya'nın konuyla yakinen ilgilendiğini gören Fransa ve İngiltere bu konuyu Rusya'nın tekelinden almak için Ermeni toplumu ile daha yakından ilgilenmiş ve örgütlenmelerine yardımcı olmuştur. Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolosluklarının sayısı hızla artmış, ayrıca bölgeye çok sayıda protestan misyonerler göndermiş, okullar açılmış ve propaganda süreci canlılık kazanmıştır.

Nihayet, Avrupa devletlerinin yardımı ve Ermeni propagandası sonuçsuz kalmadı. 1887'de Cenevre'de Kafkasyalı Ermeni olan Avedis Nazarbeg Marksist ideolojiye inanmış beş öğrenci ile birlikte Hınçak (Çan) Partisi, 1890'da Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te Krisdapor Mikaelyan, Simon Zavaryan ve Stepan Zoryan tarafından Ermeni Devrimci Federasyonu Taşnaksutyun Komitesi kurulmuştur.

Ermeni Sorununun Siyasallaşma Sürecinde Kilisenin Yeri ve Terör Anlayışı

Yüzyıllar boyunca bağımsız devlete sahip olmayan Ermeniler, milli birlik ve beraberliklerini korumak, yaşadıkları bölgelerde asimle olmamak için Apostolok Ermeni Kilisesi etrafında toplanmış ve Kiliseye devlet statüsüne yakın bir yetki tanımışlardır. Ermeni Kilisesi, dini görevleri yanında, kendisini milli bir otorite ile de mücehhez kılmıştır. Bu sebeple, tarihi süreci içinde Ermeni toplumunun hayatında pay sahibi olduğunu ileri sürerek, aktif rol oynamıştır. Ermeni dini liderleri kendilerine, Ermenice 'Milletin Temsilcisi' anlamına gelen Katogigos (Batı'da Katolikos) unvanını vermişlerdir. Bunlar, dini liderler olmakla beraber, siyasi işlerde de büyük roller oynamışlardır.⁶

29 Mart 1863'te kabul edilen 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' belgesi Osmanlı Ermeni cemaatının konumunu daha da güçlendiren, onlara bazı ilave imtiyazlar tanıyan, kendilerini yönetmeleri konusunda muhtariyet getiren ve Osmanlı'da Ermeni toplumunun siyasallaşmasında en ciddi faktörlerden biri olmuştur. Bu belgenin kabul edilmesiyle Osmanlı Ermenileri 'devlet içinde devlet' olmuş, siyasi ve diğer konularda bağımsız hareket etmek fırsatı kazanmışlardır. Nitekim Kagik Ozanyan adlı Ermeni yazar, bu nizamnamenin,

6 Erdal İtler, "Ermeni Kilisesi ve Terör", Bkz: <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>, (14.03.2009.)

Ermenilerde ihtilal ruhunu uyandırdığını ve Ermeni Meselesi'nin masa üzerine konulduğunu ifade etmiştir.⁷

'Denizde denize Ermenistan' (Tsoviç tsov Hayastan) kurulmasını öngören Hay Dat (Ermeni Davası) doktrininin Ermenilerin milli bilincinde korunması ve yaşatılmasında Ermeni Kilisesinin müstesna yeri vardır. Bu dönemde Ermenilerin bağımsızlık mücadelesinin arkasındaki gücün Kilisenin olduğu hakkında ciddi görüşler vardır.

'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' belgesi imzalandıktan sonra Ermeniler, onlara verilen bu haklardan yararalanarak Osmanlı toplumu ile bütünleşmektense, kilise önderliğinde organize olarak Osmanlı'ya karşı ayaklanmışlardır. 1842'de İngiltere'nin baskıları sonucunda Kudüs'te protestan kilisesinin açılmasıyla Osmanlı sınırları içerisinde geniş çaplı misyoner faaliyetleri sonucunda Ermenilerin geleneksel Gregoryenlik mezhebinden ayrılarak protestanlığı ve katolikliği kabul etmelerini engelleyemeyen, daha doğrusu asli dini görevini yerine getirmektense siyasi faaliyete daha çok önem veren Ermeni Kilisesi Ermeni toplumu arasında mezhepleşmenin önünü alamamıştır. Nitekim Mayevski, bu durumu şöyle ifade etmiştir: *'Ermeni ruhani reislerin din hususunda çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık milliyetçilik fikirlerini yaymak için pek çok çalışmışlardır'*.⁸

Mıgırdiç Hırimyan'ın 1869'da Patrik seçilmesi ile Osmanlı'da Ermeni ayrılıkçı hareketi yeni bir döneme girmiştir. Hırimyan, Patrik seçilmeden önce Ermeni toplumunun eğitilmesine öncelik vermiş, 1858'de Van'da Varak Manastırı'nda kurduğu matbaada 'Van Kartalı', 1863'de Muş'ta St. Garabed Manastırı'nda da 'Muş Kartalı' adlı gazeteleri neşretmeye başlamıştır.⁹ Hırimyan, Patrik seçildikten sonra 'Nizamname-i Millet-i Ermeniyan' belgesini tekrar tetkik ve vilayetlerin arzusuna ve ihtiyaçlarına göre tadil ettirmek ve İstanbul Ermeniliği'nin, meclisin ve hükümetin gözlerini Ermenistan'a çevirmeyi hedef olarak seçmiştir.¹⁰ Hırimyan, Ermeni Milli Meclisi'nde yaptığı bir konuşmasında, *'Ben Ermenistan'ın acı çeken bir temsilcisiyim. Benden öncekilerin derman aramak için hükümete ne şekilde başvurduklarını biliyorum. Fakat ben daha etkili, acı bir müdahalede bulunacağım'*¹¹ demiştir.

XIX yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Ermeni ayrılıkçı hareketinde Kilise ön planda olmuştur. 1874'te Nerses Varjebetyan'ın Patrik seçilmesinden sonra İstanbul Ermeni Patrikliği siyasi konularla daha çok ilgilenmiş ve örgütlenme

7 İlater, "Ermeni Kilisesi ve..." Bkz: <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html>, (14. 03.2009.)

8 Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, (nşr. A. Süslü), Ankara 1986, s. 14.

9 Uras, a.g.e., s. 417

10 H. Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, Ankara 1985, ss. 1-12

11 Mikael Varandian, *Origins of the Armenian Movement*, Vol. II, Geneve 1913, p. 49.

sürecini hızlandırmıştır. Nerses'in, Ermeni kiliselerine gönderdiği 5 Mayıs 1879 tarihli mektubunda '*... Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesi ile doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen Ermeni köylerinde hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmalarını öğretmelidir. Zira, bu işleride bize lazım olacaktır*'¹² yazması Kilisenin Osmanlı'ya karşı tutumunu gözler önüne sermektedir.

Patrik Nerses Varjabetyan'ın mektubunda Ermenilerin siyasi örgütlenmesinin zaruriliği vurgulanmış, eğitime önem verilmesi gerektiği ifade edilmiş, Avrupa devletlerinin Osmanlı'daki sefaret ve konsoloslukları ile işbirliği yapma çağrısında bulunulmuş, Ermenilerin doğu eyaletlerde çoğunluk olmalarını, Berlin Konferansı'nın 61. maddesini konsolosluklara sıkca hatırlatılmasını, Osmanlı'ya seyahet eden Avrupalılarla özellikle ilgilenilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Bu mektupla Kilisenin Ermeni siyasi hayatına müdahalesinin ve yönlendirmesinin ne kadar etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni tarihçi Nalbantyan ise kilise-siyaset ilişkilerini bu şekilde tespit etmiştir: '*Bu milliyetçi çabada en büyük rol, bazı müstesna liderleri ve belli başlı manastırları vasıtasıyla, hem dini hem de entellektüel bir kuvvet olarak çalışan Ermeni kilisesi tarafından oynanmıştır. Siyasi bağımsızlığın yokluğunda, katalikosluk, milletin emellerini temsil etmiş ve diasporadakilerle ana vatandaki Ermeniler arasında bir bağ haline gelmiştir*'.¹³

1885'te Harutyun Vehabedian Patrik seçildikten sonra Mıgırdiç Hırimyan ve Nerses Varjabedian'ın Hükümete yönelik tutumlarına devam etmemiş, Ermenilerin durumunun ıslahı için Avrupa'dan umut ve medet beklemenin faydasızlığına inanmıştır. Vehabedian'ın Patrikliği döneminde siyasi ve silahlı mücadelede kilise ikinci plana geçmiş, buna karşılık ihtilal komitelerinin ayrılıkçı talepleri daha da artmıştır.¹⁴

Ermeni Kilisesi Osmanlı Hükümeti'nin Ermenilerin ayrılıkçı taleplerini karşılamayacağını biliyordu. Hedeflerine ulaşmak için yabancı devletlerin siyasi desteğine ihtiyaçları vardı. Berlin Antlaşması'ndan sonra hukuken bu meseleni halletmiş olsalar da, bu özerklik veya bağımsızlık taleplerini karşılamamıştır. Avrupa devletlerinin ilgisini çekecek daha ciddi ve ses getirecek eylemlere baş vurmak gerekliydi. Bu nedenle de, sivil yöntemden daha çok silahlı mücadeleye önem vermeye başlamışlardır. Zira bu konuda siyasi ve maddi destek almak çok daha kolaydı.

Ermenilerin 1890'da Erzurum'da gerçekleştirdikleri ilk isyanı sırasıyla

12 Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, Kamer Yayınları, 1998, ss.107-108

13 Ural, *Ermeni Dosyası*, ss.107-108

14 Nalbantyan, Louise, *The Armenian Revolutionary Movement*, University Of California Pres, Berkeley and Los Angeles, 1963, p.104.

Kumkapı gösterisi, 1892-93'te Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun isyanı, Babıali gösterisi ve Zeytun isyanı, 1896'da Van isyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1904'te ikinci Sasun isyanı, 1905'te Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi, 1914'de Zeytun, 1915'te Van ve nihayet 1909'da gerçekleşen Adana isyanı izlemiştir.¹⁵

Bu dönemde Ermeni aydınları ayrılıkçı talepler gündeme getirmiş ve halkı naariflendirmeye başlamıştır. Propaganda, örgütlenme ve silahlı eylem sürecinde Raffi, Rafael Patkanyan, Grigor Arçruni, Garegin Srvandztyan, Geregin Njde, Gevorg Çavuş, Vartanyan Serop (Akhbyur Serop), Gafavyan Arşak (Keri), Armenak Kazaryan (Djokh Grayr), Arakel (Arabo), Ter-Ovanesyan Nikogayos (Nikol Duman), Srvandztyan Amazasp, Drastamat Kanayan (Dro), Smbat Broyam (Makhluto), oldukça etkili olmuşlardır.¹⁶ Ermeniler hem Osmanlı'da hem de Güney Kafkasya'da ciddi bir şekilde örgütlenmeye başlamıştır.

Hınçak Partisi üyelerinin çoğu Rusyalı Ermenilerdi. Parti'nin siyasi mücadelesinin temel amacı Batı Ermenistan'ı Osmanlı'dan kopararak Rus ve İran Ermenistanı ile birleştirmek ve böylece Büyük Ermenistan'ı kurmaktır. Hınçaklar siyasi mücadeleden daha çok silahlı mücadeleye önem vermiş, Osmanlı'nın altı vilayetinde isyanlar çıkararak Berlin Antlaşmasınının 61. maddesini uygulamak için yabancı devletlerin müdahalesini sağlamaya çalışmıştır. Hınçaklar Anadolu'nun her tarafında komiteler kurmuş, Ermeni zenginlerden zorla para toplamış, halkı isyana teşvik etmişlerdir. Partinin yakın hedefleri şunardı:

- ihtilal çıkarmak;
- mutlakiyet yönetiminin egemen sınıflarını yok etmek;
- Ermenileri kölelikten kurtarmak;
- politik işlere karışmak için Ermenilere güç vermek;
- ekonomik ve kültürel ilerlemelerine etki yapan engelleri kaldırmak;
- işçi sınıfının istek ve eğilimlerini açıkça söyleyecekleri ortamı hazırlamak;
- ağır çalışma koşullarını düzeltmek;

15 "Ermeni İsyan ve katliamları", Bkz: <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/katliamlar/index.html>, (12.07.2009.)

16 "Армянский Вопрос", Bkz: <http://www.fedayi.ru/vopros.php>, (07. 04. 2008.)

- kendilerine özel siyasi bir varlık halinde örgütlenmeleri için sınıf hakkında bilgi sağlamak;
- halkın çalışmalarını kolaylaştırmak ve onların uzak hedeflere doğru ilerlemesine yardım etmek;¹⁷

Bu hedeflere ulaşmak için ise Parti:

- uğraşlarını Ermenilerin davasını savunmak ve sonuçlandırmak için yakın amaca göre harcamayı;
- bu duruma göre ihtilalin uğraşı sahası, Türkiye’de yaşayan Ermenilerin bölgesi olarak tespit etmeyi;
- Ermenilerin geleceklerini Osmanlı Devleti’nin kaderinden ayırmak gerekeceğinden, Ermenilerin en yakın amacının ilk koşulu Ermeni bağımsızlık elde etmeyi¹⁸ meşru yol olarak seçmiştir.

Osmanlı’da ve Güney Kafkasya’da Ermeni meselesinin bayraktarlığını ise 1890’da kurulan Taşnaksutyun Partisi üstlenmiştir. Taşnaksutyun’un kuruluş amacı Osmanlı toprakları hesabına Ermenilere özerklik sağlamak, Ermenileri muhtemel saldırılara karşı korumak ve bu uğurda çalışan Ermeni fedai gruplarını bir çatı altında toplamaktır. Sosyalist ideolojiyi savunan grup Rusya’daki Halkçı (narodnik) hareketin ideoloji ve örgütlenme modelinden etkilenmişti.¹⁹ Parti’nin daha sonraki liderleri olan K.Mikaelyan, A. Agoranyan, Ovannes Kaçaznuni, H.Malumyan (Aknuni) siyasi, sosyal ve askeri teşkilatlanmaya daha da önem vermişlerdir. 1894’te Parti’nin programı kabul edilmiştir. Programda, marksizim, liberalizm, halkçılık ve küçük burjuva milliyetçiliğine yer verilmiştir. Bu programda Taşnaklar, başta Rusya ve İngiltere olmak üzere Avrupa diplomasisine, Avrupa devrimci ve sosyalist hareketine, Rusya devrim hareketine ve Osmanlı muhalefetine istinad ederek siyasetini kurmayı planlamıştır. Taşnaklar Rusya’da gerçekleşen 1905-1907 devrim hareketi sonucunda İnternasyonal’e üye olmuş ve resmen sosyalist programını kabul etmişler.²⁰

Parti Tiflis’te durum değerlendirilmesi yapmış ve şu kararları almıştır:

- silahlı isyanlar çıkarmak ve buna hazır olmak;

17 “Hınçak” hakkında ansiklopedik bilgi, Bkz: <http://www.turkcebilgi.com/h%C4%B1n%C3%A7ak/ansiklopedi>, (13.07.2011.)

18 Sakarya İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Genelkurmay Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1984, ss. 76-87.

19 “Ermeni Devrimci Federasyonu”, Bkz: http://tr.wikipedia.org/wiki/Ermeni_Devrimci_Federasyonu, (23.05.2011.)

20 Оганесян, Век Борьбы, стр. 11-14

- sadece Ermeni devrimcilerle değil, istismar edilen diğer halkların temsilcileri ile de işbirliği yapmak;
- Ermenileri silahlandırmak ve organize etmek;
- devlet memurları ve kurumlarına karşı terör ve saldırılar düzenlemek.

1894'te Parti'nin ilk programı kabul edildi. Programı şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Taşnak Partisi'nin işinde başlıca prensipleri, hedefleri ve devrimi propaganda etmek;
- silahlı birlikler organize etmek, onları ideolojik ve pratik olarak hazırlamak;
- halkın genel devrimcilik ruhunun yükseldilmesi için çaba harcamak;

Taşnaksutyun'un kuruluş amacı Osmanlı toprakları hesabına Ermenilere özerklik sağlamak, Ermenileri muhtemel saldırılara karşı korumak ve bu uğurda çalışan Ermeni fedai gruplarını bir çatı altında toplamaktı.

- halkı silahlandırmak;
- devrim komiteleri kurmak ve onlarla sıkı bağ oluşturmak;
- ülkenin ve halkın (Batı Ermenistan) devrim potansiyelini araştırmak ve bu konuda sürekli olarak Parti başkanlığını verilerle donatmak;
- Parti'nin maddi altyapısını oluşturmak için kaynak bulmak;
- devlet temsilcilerine, hainlere, tefecilere ve bütün istismarcılara karşı terör eylemlere düzenlemek;
- halkı hırsızlardan ve çetelerden korumak;
- vatana insan ve silah göndermenin yollarını aramak;
- devlet müesseselerini talan etmek ve dağıtmak;
- grup ve kişilere silah ve para yardımı etmek.²¹

Taşnaklar, programlarına uygun şekilde davranmış, Avrupa devletlerinin Ermeni meselesine ilgisini çekmek, Ermeniler lehine Osmanlı'ya uluslararası

21 Оганесян, Век Борьбы, стр. 83.

baskı uygulamak amacıyla 1894'te Sason'da Osmanlı yönetimine karşı 1895'te Van'da silahlı isyan başlatmışlar.

26 Ağustos 1896'da Papken Siyuni liderliğinde bir grup Taşnak üyesi Osmanlı Bankası'na saldırarak binayı ele geçirmiştir. Bu olaydan sonra Taşnaklar Osmanlı'ya karşı mücadelede Ermeni halkının adından konuşmaya hakk kazanmıştır. Taşnaklar, 1895-1904 yıllarında bir çok silahlı eymelrde yer almıştır. Osmanlı Bankası olayından sonra 1905'te II. Abdülhamit'e karşı başarısız olan Yıldız Suikasti'ni düzenlemişlerdir.

1908'de meşrutiyet'in ilan edilmesiyle başlayan olaylara Taşnaklar da katılmış, bu süreçte hatta İttihat ve Terakki ile bazı konularda işbirliği yapmıştır. Bu işbirliği Nisan 1909'da yaşanan Adana olaylarından sonra sekteye uğramış, 10 Aralık 1912'de örgüt üyelerince Van'ın Ermeni asıllı belediye başkanı Bedros Kapamacıyan öldürülmesinden sonra ise tamamen kopmuştur.

XIX yüzyılın sonlarında kurulan Ermeni komitelerin ve siyasi partilerin her ikisinin de sosyalist yönümlü olmasının nedenleri, bu dönemde genel olarak uluslararası alanda kapitalist sömürgeciliğinin artması, sosyal ve ekonomik sorunların ön plana çıkması ile ilintilidir. Ancak daha sonra özellikle Taşnaksutyun Partisi Osmanlı'da kapitalizmin gelişmediği için işçi sınıfının olmamasından dolayı, sosyalist programına aşırı milliyetçilik ideolojisini de kendileri açısından başarılı bir şekilde ekleyerek, ekonomik ve sosyal sorunlarla beraber, Ermeni halkının milliyetçilik duygularını da canlandırabilmiştir. Tabii ki bu siyasi uyanışta Fransa Devrimi'nin etkisini gözardı edilmemelidir.

Taşnaklar sadece Türklere karşı değil, Hükümet'in yanında olan Ermenilere karşı da terör eylemleri gerçekleştirmiştir. Osmanlı istihbaratının şefi Artasek, Maksut Simon Bey, Jandarma Komutanı Adisi Tigran, eski piskopos Mambre Benlyan, Cerrah M. Tütüncüyev, Azerbaycan'da yaşayan İsaak Jamaryan, Canpolatyan, Adamyan ve başkaları Taşnak çeteleri tarafından katledilmiştir.²² Son üç kişi Taşnaklara haraç vermediği için öldürülmüştür.

1919'da Güney Kafkasya'yı ziyaret eden İngiliz gazeteci Taşnakların faaliyetini şu şekilde değerlendirmiştir: *'Uzun yıllar Ermenileri Müslümanlara karşı ayaklandıran bu terör organizasyonudur. Müslümanlardan hakettikleri karşılığı aldıktan sonra ise bunu dünyaya duyurarak 'bedbaht Ermenilere' sempati duymalarını sağlamaya çalışmıştır... Taşnaklar için ölü bir ermeni oldukça değerlidir. Bu durumdan gerekli şekilde yararlanılırsa, propaganda amaçlı fayda sağlanabilir.'*²³

22 Оганесян, Век Борьбы, стр. 87-120.

23 Скотланд-Лиддел. Война с мусульманами. Армяне опять нападают. Тифлис, 30 января 1919 г. Министерство иностранных дел, дело № 205, связка §14. - ЦГАОР Аз. ССР, ф. 894., оп. 10, д. 81, л. 9-10.

Birinci Dünya Savaşı: Tehçir ve ‘Nemesis’ İntikam Operasyonları

XX. yüzyılın başlarında karmaşık uluslararası ortamda Ermeni sorunu Balkan sorunu ile birlikte Osmanlı için ciddi bir problem olarak kalmaktaydı. Balkan Savaşları (8 Ekim 1912 - 29 Eylül 1913) sonucunda Bulgaristan Krallığı, Sırbistan Krallığı, Yunanistan Krallığı ve Karadağ Krallığı bağımsızlığını elde etmiştir. Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşadığı bu uğursuzluk Ermenileri de bağımsızlık müğcadelesinde umutlandırmış ve silahlı eylemlere öncelik tanımışlardır. Ancak Balkanların bağımsızlığından farklı olarak Ermeniler Anadolu topraklarında bağımsızlık talep ediyorlardı. Bu Osmanlı açısından olduğu kadar Ermeniler açısından oldukça ciddi problemdi. Osmanlı bir şekilde Avrupa kıtasında toprak kaybını kabullenebilirdi ama Anadolu'da toprak kaybetmek devletin bekaası açısından hayat-memat konusuydu.

Bu dönemde silahlı eylemlerle Avrupa devletlerinin dikkatini çekmeyi başaran Ermeni komite ve siyasi partileri Osmanlı Devleti karşısında daha ciddi talepler koymuştur. 1893-1896 yıllarında İstanbul'da Ovanes Yusufyan'ın liderliğinde kurulan gizli silahlı örgüt Artashes Minasyan, Artanis Anderasyan, Artemis Devyan (Yegiptaçi), Papken Syuni, Vardes Serengulyan (Zarmayr), Arşak Varamyan (Vagan), Vahan Tatevyan ve başka devrimcilerin katılmasıyla daha da güçlenmiştir. 14 Ağustos 1896'da Papken Syuni liderliğinde Osmanlı Bankası'na saldıran 26 silahlı Ermeni Rusya Büyükelçisi temsilcisi Maksimov'un arabuluculuğu ile Bankadan çıkarılmış ve ertesi gün Fransız gemisi 'Jiront'la Marsel'e götürülmüştür.²⁴ Osmanlı'nın Banka baskınına katılanları cezalandıramadığını gören Ermeniler, daha da cesaretlenmiş ve faaliyet alanlarını genişletmişler. Ağustos ayında İstanbul'da Ermenilerin yaşadıkları mahallede 18 saat devam eden silahlı isyanın başlamasıyla Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı'ya baskıları daha da artmıştır.

Ermenilerin 1894'te başlayan isyanları Osmanlı'yı oldukça zor duruma düşürmüş, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ise olayların seyrini tamamen değiştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Taşnakları seçim karşısında koymuştur: ya Osmanlı'ya bağlı kalarak Hükümetin yanında olucaklar, ya da Rusya ile işbirliği yaparak hedefleri olan bağımsızlığı almak için Osmanlı'ya karşı savaşacaklardı. Taşnaklar Temmuz 1914'te yaptıkları kurultayda Rusların yanında olmayacakları hakkında karar almış, ancak daha Osmanlı Birinci Dünya Savaşı'na girmeden Parti'nin Doğu Bürosu Batı Ermenistan'da Ermenilerin 'yok edilme tehlikesi' ile karşı karşıya kaldığını iddia ederek ikinci yolu seçerek Ruslarla birlikte Osmanlı'ya karşı savaşmak için silahlı birlikler kurmuşlar.²⁵

24 Оганесян, Век Борьбы, стр. 89.

25 Ованнес Качазнуни, Дашнакцутюн больше нечего делать!, Баку, Эль, 1990, стр.10.

Savaş başladığı zaman Zeytun Ermenileri hükümete itaat etmemiş ve vergi ödememişlerdir. Ermeniler, hükümetten kumandan ve subayları kendilerinden olmak üzere ‘Zeytun Fedai Alayı’ adıyla bölgelerini muhafaza etmek için bir milis teşkilatının kurulmasına izin istemiş, ancak olumlu cevap almayınca, 30 Ağustos 1914’de silahlı isyana başlamışlardır.²⁶ Zeytun İsyanı’nın ardından Kayseri, Bitlis, Erzurum, Mamuratil Aziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Adana ve Halep Ermenileri de ayaklanmıştı.

Doğu cephesinde Rus askerlerinin başarılı olması, cephe arkasında Ermeni silahlı birliklerinin ordunun ikmal yollarını kesmesi, sivil haka karşı katliamlar yapması ve Ermeni silahlı birliklerinin Rus askerleri ile birlikte savaşması Rus işgali altında kalan eyaletlerde sivil halkın durumunu olumsuz etkilemiştir. Bölgede Ermeniler için ciddi problem olan nüfus dağılımını kendi lehlerine değiştirmek için Ermeni silahlı birlikleri Türklere ve Kürtlere karşı katliamlar yapmıştır.²⁷

Doğu cephesinde Rus askerlerinin başarılı olması, cephe arkasında Ermeni silahlı birliklerinin ordunun ikmal yollarını kesmesi, sivil haka karşı katliamlar yapması ve Ermeni silahlı birliklerinin Rus askerleri ile birlikte savaşması Rus işgali altında kalan eyaletlerde sivil halkın durumunu olumsuz etkilemiştir.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasını fırsat bilen Eçmiadzin Katogikosu Rus Çarı’na gitmiş ve 8-13 Haziran 1913’te Osmanlı Devleti’ne sundukları mektubun aynısını Çar’a taktim etmiştir. Osmanlı ile savaş durumunda olan Rusya, Ermenilerin bu tutumundan memnun olmuş ve Ermenilerden Osmanlı’ya karşı başarılı bir şekilde

yararlanmıştı. İstanbul Ermeni Patriği İzmirliliyan da ABD, İngiltere ve Fransa Büyükelçilikleri ile görüşmüş, Ermeni halkının siyasi mücadelesinde onlardan maddi ve siyasi destek istemiştir.

Ermeni silahlı birlikleri Doğu Cephesi’nde Rus ordusu ile işbirliği yapmış, sivil halka karşı katliamlar, terör eylemleri düzenlemiş, ülke genelinde isyan çıkarmış, iç ve dış güvenliği ciddi şekilde tehdit etmişlerdir. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti 24 Nisan 1915’de Ermenilerin daha çok etkili

26 Hüsamettin Yıldırım, *Kafkaslarda Türk-Rus-Ermeni Münasebetleri (1914-1918)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 68.

27 Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi, 1 Şubat 1915. “İğdir-Kars. Kafkasya 4. Kolordu Kumandanı Tümgeneral P.İ. Oganovski’nin Kafkasya Ordusu Baş Kumandanı İnanteriya (?) Generali N.N. Yudenic’e Telgrafi.” Российский государственный военно-исторический архив. F.2100.on.1.D.982. 1. 4-7; 28 Şubat 1915. 1. Kafkasya Kolordu Kumandanı Tümgeneral P.P. Kaligin’in Kafkasya Ordusu Baş Kumandanı İnanteriya (?) Generali N.N. Yudenic’e Raporu. Российский государственный военно-исторический архив. F.2100.on.1.D.982. 1. 4-7. S.10; 27 Şubat 1915, Kafkasya Ordusu Karargah Komutanı Tuğgeneral Bolokhovitinov’un Telgrafi. Российский государственный военно-исторический архив, F.2100.on.1.D.982. 1. 4-7. S. 8-9; 10 Ağustos 1915. Kafkasya Ordusu Karargahı Kumandanı Tuğgeneral L.M.Bolokhovitinov’un Telgrafi, Российский государственный военно-исторический архив. F.2100.on.1.D.982. 1. 4-7. s. 38.

olduğu 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa Ermeni komite ve derneklerinin kapatılması ve liderlerinin tutuklanması hakkında talimat göndermiştir.²⁸ Bazı kaynaklarda bu talimatın gönderilmesinde Alman Genelkurmayı'nin da etkili olduğu vurgulanmaktadır.²⁹ Bu talimattan sonra 2345 Ermeni komiteci tutuklanmıştır. Ancak Ermenilerin devlete karşı eylemlerinin kontrol altına alınamaması üzerine Hükümet, 27 Mayıs 1915'te Tehcir Kanunu olarak bilinen 'Vakt-ı Seferde İcraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat' adlı dört maddelik geçici sevk ve iskan kanunu çıkarmıştır. Bu kanun gereğince Doğu Cephesi'nde bulunan Ermenilerin Ruslarla işbirliğinin engellenmesi ve sivil halkın güvenliğinin temin edilmesi amacıyla Ermeniler geçici olarak başka bölgelere göç ettirilmiştir.

Ermeniler, Rusların Doğu Cephesi'ndeki başarılarından daha da ruhlanarak Eylül 1914'te dört silahlı grup oluşturmuştur. Birinci grupta 1500, diğerlerinde 400 silahlı olan bu gruplar Osmanlı sınırlarını terk ederek Rus ordusuna katılmak için Kafkasya'ya gitmiştir. Ayrıca Eylül 1914-Şubat 1915 tarihlerinde 4500 silahlı gönüllü olarak Rus ordusuna katılmıştır. Bu silahlı gruplar Taşnak Bürosu'na bağlı olmuştur. Hınçak Partisi liderliğinde 600 silahlıdan oluşan grup diğerleri gibi Rus ordusu ile beraber Türklere karşı savaşmıştır. Taşnakların silahlı gruplarına İshan Argutyan, Andranik Ozanyan, Keri, Amazasp ve Dro komutanlık yapmıştır. Aralık 1915'te gönüllü birlikler lağv edilerek piyade taburları kurulmuştur. Bu değişiklikten sonra toplam sayıları 8 bin olan gönüllülerden 3176'sı taburda kalmaya karar vermiş, diğerleri geri dönmüştür. Durum böyle olunca, Fransa Kafkasya'dan geri gelen gönüllüleri 'Doğu Lejyonu'nu oluşturmak için Kıbrıs'ta Pogos Nubar Paşa komutasında bir araya getirmiş, daha sonra Doğu Lejyonu Kilikya'da Osmanlı'ya karşı savaşmıştır.³⁰

3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'nın imzalanması ile Ermeniler doğuda ve Kafkasya'da siyasi ve askeri bakımdan ciddi şekilde zayıflamıştır. Ancak Taşnaklar Rus ordusunda bulunan 80 bin Ermeni askeri, Osmanlı'da ve Kafkasya'da 80 bin Ermeni silahlıları bir araya getirilerek 160 binlik bir ordu kurmuştur. Temmuz ayında Osmanlı cephesinde 6 Ermeni alayı, Ekim'de ise iki tümen bulunuyordu. Kafkasya Baş Kumandanı'nın 136 No'lu emri ile 13 Aralık 1917'de General Tovmas Gazarbekyan'ın komutasında Ermeni kolordusu kurulmuştur. Ermeni Milli Şurası'nın Rusya Savunma Bakanı Donskoy'a müracaatından sonra Dro özel komiser, Sarkis Manasyan ise

28 Yavuz Ercan, 'Ermeniler ve Ermeni sorunu', *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara 2001, Yeni Türkiye yayınları, ss.75-104.

29 İlber Ortaylı, 'Soykırımı iddialarının Arkasındaki Gerçekler, Ermeniler Neden Göç Etmeye Zorlandı', *Popüler Tarih*, Sayı 8, Ocak 2001, ss.42-46.

30 Оганесян, Век Борьбы, стр. 199-200.

Gazarbekyan'ın yardımcısı olarak atanmıştır. Daha sonra Andranik'in silahlı birliği de bu kolorduya katılmıştır. 1917 yılı sonunda General Nazarbekyan Kolordu Komutanı, General Vişinski Genelkurmay Başkanı, General Aramyan 4 alaydan oluşan Birinci Tümen Komutanı, Albay Silikyan 4 alaydan oluşan İkinci Tümen Komutanı, Albay Gorgaryan 2 alaydan oluşan süvari Tuğay Komutanı görevine getirilmiştir. Batı Ermenistan tümeni ise Erzurum ve Erzincan alayı, Knus ve Karakilse alayı, Van ve Zeytun alaylarından oluşmaktaydı.³¹ Bu ordu birlikleri 1917-1920 yılları arasında Osmanlı'ya karşı savaşmıştır.³²

Tarafalar arasında savaş devam ederken, 1919'da Taşnaksutyun Partisi'nin toplantısında Ermenilere karşı soykırım yapmış Türk devlet adamlarının cezalandırılması için 'Nemesis' adlı özel bir grup kurulmuştur.³³ Bu grubun silahlı eylemleri sonucunda:

- 15 Mart 1921'de Sogomon Teyleryan tarafından Berlin'de Talat Paşa (Alman mahkemesi tarafında suçsuz bulunmuştur);
- 6 Aralık 1921'de Arşavir Şirakyan tarafından Roma'da Halim Paşa;
- 1922'de Arşavir Şirakyan ve Aram Erkanyan tarafından Bahettin Şakir ve Cemal Ağni (yakalanmamışlardır);
- 25 Temmuz 1922'de Çahikyan, Gevorg ve Petros tarafından Cemal Paşa ve iki koruması (yakalanmamışlardır);
- 19 Temmuz 1921'de Misak Torlakyan tarafından İstanbul'da Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'de İçişleri Bakanı görevinde bulunmuş Behbut Han Cavanşir (Torlokyan yakalanmış ancak İngiliz mahkemesi tarafından serbest bırakılmıştır);
- Aynı yıl Aram Erkanyan tarafından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'de Başbakanlık görevinde bulunmuş Feteli Han Hoyski katledilmişlerdir.

31 Оганесян, Век Борьбы, стр. 212-213.

32 В бюро по установлению потерь армян от всемирной войны, ЦГИА Армении, ф. 121. <http://historyarmenia.org/3728.html>; Копия телеграммы председателя Эриванского армянского национального совета Арама на имя генерала Силикова от 29 мая 1918 года, ЦГИА Армении, ф. 121, сп. 2, ед. хр. 84 (12), л. 18, 18 а. Вкз: <http://historyarmenia.org/3723.html>, (21.06.2011); Приказ по отдельному Армянскому корпусу, ЦГИА Армении, ф. 121, сп. 1, ед. хр. 30, л. 3. Вкз: <http://historyarmenia.org/3714.html>; Доклад Назарбекова об армянском корпусе, ЦГИА РА, ф. 121, оп. 2, д. 92, л. 6-12. Вкз: <http://historyarmenia.org/3709.html>, (03. 08.2011.)

33 Оганесян, Век Борьбы, стр. 193.

Ermenilerin milli mücadelesine ihanet ettikleri gerekçesiyle:

- Mkrtiç Arutyunyan Sogomon Teyleryan tarafından;
- Vage İhsan (Eseyan) tehcir listesini hazırlanmasına yardım ettiği iddiasıyla Arşakir Şirakyan tarafından;
- Amayank Aramyanch 1914'de Talat Paşa'ya yapılacak suikasti haber verdiği ve jandarma ile işbirliği yaptığı için Arşak Ezdanyan tarafından katledilmişlerdir.³⁴

XX. yüzyılın başlarında Taşnaklar sadece Osmanlı'ya yönelik değil, Rusyaya karşı da terör eylemleri düzenlemiştir.³⁵ Eçmiadzin Ermeni Kilisesi'nin terör örgütlerine maliye yardımında bulunmasının tespit edilmesinden sonra Rus Hükümeti kilisenin mal varlığına el koymuştur. Bu olaydan sonra başta Taşnaksutyun Partisi olmakla diğer siyasi parti, dernek ve komitelerin Rusya ile ilişkilerinin bozulması üzerine Ermeniler Rus devlet memurlarına karşı terör eylemlerine başlamıştır. Ermeni teröristler kilise mal varlığının devletleştirilmesinden sorumlu olan Rus ordusunun Kafkasya'daki komutanı Knez G.S. Galiçin'e karşı 1903'te terör eylemi gerçekleştirmiş ancak başarılı olamamışlardır. 11 Mayıs 1915'te Taşnaklar tarafından Bakü Gubernatoru (Valisi) Knez M. Nakaşidze, Bakü polisinin yüksek çinli memurları Mehmetbekov, Mikeladze, Şahtahinov öldürülmüştür. Taşnaksutyun Partisi'nin 1907'de yapılan olağanüstü kurultayında başta Başbakan Stolipin olmakla Rus memurlarına karşı terör eylemlerinin düzenlenmesi hakkında karar kabul edilmiştir. Bu kararın alınmasından sonra Gümrü'de General Maksut Alihanov Avarski (tatar Genereali olarak bilinmektedir), General Glebov'un karısı ve bir asker öldürülmüştür. Ermeni araştırmacı Jirayr Liparityan'a göre, 1904-1906 yıllarında Ermeni teröristler tarafından 105 siyasi terör eylemi gerçekleştirilmiştir.³⁶

Ermeni teröristler kilise mal varlığının devletleştirilmesinden sorumlu olan Rus ordusunun Kafkasya'daki komutanı Knez G.S. Galiçin'e karşı 1903'te terör eylemi gerçekleştirmiş ancak başarılı olamamışlardır.

Brest Litovsk Antlaşması şartlarına göre Rusya Kafkasya'dan ordusunu geri çektikten sonra 1918'de kurulan Birinci Ermenistan Cumhuriyeti Osmanlı ile

34 Операция «Немезис»-убийство организаторов геноцида армян в Османской Турции Bkz: <http://acher.ru/genocide/2198-operaciya-nemezis-ubiystvo-organizatorov-genocida-armyan-v-osmanskoj-turcii.html>, (27.06.2011.)

35 В.М.Копылов, Дашнаки, Bkz: <http://myazerbaijan.org/forum/index.php?showtopic=438&mode=linearplus>, (15.07.2011.)

36 Террор как национальная политика Армении и мирового армянства, Bkz: <http://www.1news.az/-analytics/20110907094128376.html>, (07.09.2011.)

savaş meydanında tekbaşına kalmıştır. Bir kaç başarısız muharebeden sonra Birinci Ermenistan Cumhuriyeti Osmanlı ile savaşta yenilmiş ve 2 Aralık 1920’de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması imzalanmıştır.

Ermeni Terörünün Yeniden Doğuşu-ASALA

Ermenistan’ın 1920’de Bolşevik Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Taşnaklar ve Hınçaklar ülkeden sürgün edilmiş, Sovyet Ermenistan’ı Türkiye’ye karşı bağımsız politika hayata geçiremediği için Ermeni meselesi ve sözde soykırım iddiaları 1960’lı yıllara kadar gündeme getirilmemiştir. Ancak bununla bile Avrupa ve ABD Ermeni diaspora teşkilatları bu konuda propagandalarına devam etmiştir.

1965’te Ermenistan Hükümeti sözde soykırım kurbanlarını anmak için 24 Nisan’da tören düzenlemiş ve Çiçernakabert kentinde soykırım anıtı inşa etmiştir. Bu tarihten sonra Ermenistan Hükümeti yurtdışında yaşayan Ermenilerin soykırım propagandası faaliyetlerini koordine etmeye başlamış, diaspora Ermenileri Taşnaksutyun Partisi’nin öncülüğünde yeniden teşkilatlanmıştır. İki yıl sonra Taşnaksutyun Partisi’nin 1967’de Beyrut’ta yapılan 19. kurultayında Avrupa devletlerinin sözde Ermeni soykırımına yaklaşımları ciddi şekilde eleştirilmiş ve Türkiye ile beraber Avrupa devletleri de Ermeni ‘soykırımı’ndan sorumlu tutulmuştur.

Aralık 1972’de Vyana’da yapılan 20. kurultayında ise Parti’nin devrim geleneğinin yeniden canlandırılmasına karar verilmiştir. Bu kurultayda ‘Ermeni meselesinin-daha doğrusu Ermeni soykırımının neden manevi ve siyasi sahnede olmadığı’ tartışma konusu olmuştur. Müzakereler iki ayrı problem üzerinde yoğunlaşmıştır:

- Dünya 1915’te Ermenilere karşı yapılmış soykırımı bilmiyor. Dünya kamuoyunun Ermenilere karşı yapılan vahşetten ürepermeleri için arşiv belgelerini aramak, bulmak ve yayımlamak yeterlidir. Bu zaman aydınlar, insan hakları teşkilatları, hükümetler ve parlamentolar Ermenilerin ihlal edilmiş haklarını geri almak için onları savunacaktır;
- Dünya 1915’te neler olduğunu çok iyi biliyor ama siyasi nedenlerden dolayı bu konuda sessiz kalmaya üstünlük veriyor.

Bu sorulara cevap aramak için ‘Ermeni Meselesi Kurumu’ oluşturulmuştur. Kurumun konuyla ilgili geldiği kanaat şu şekilde olmuştur:

- Çeşitli ülkelerinin arşivlerinde çok sayıda Ermeni ‘soykırımı’ hakkında belge vardır. Dünya basını 1915’te bu konuda sayısız haberler vermiştir.

Bu haberleri ve arşiv belgelerini toplayarak yayımlamak zor değildir (bu iş sonralar yapılmıştır). Ancak bugün dünya basını Ermeni meselesi ile meşgul değildir ve kimse bu konula ilgilenmiyor. Ermeniler ve Ermeni meselesi çoktan arşivlere kaldırılmış ve müzelerle konulmuştur, dolayısıyla çağdaş dünyada hiç bir etkileri yoktur. Avrupa devletleri NATO’da işbirliği içinde buldukları Türkiye’yi siyasi ve güvenlik nedeniyle rahatsız etmek istemiyor. Dünya basınının dikkatini çekerek Ermenilerin merak edilen bir halk olduklarını, dünya kamuoyuna Ermenilerin uluslararası diplomaside dikkate alınması gerektiğini kanıtlamak ve böylece Türkiye’ye karşı baskı uygulamalarını sağlamak gerekmektedir. ‘Soykırımı’nın tanınması için değil, Ermeni meselesinin yeniden uluslararası gündeme gelmesi için Türkiye’ye baskı uygulanmalıdır. Taşnaklar Avrupa ve ABD’de Ermeni meselesini yeniden gündeme getirmek için için aynen XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başlarında olduğu gibi silahlı eylemlere başlamaya karar vermiştir.³⁷ Böylece, Taşnaksutyun Partisi’nin kurduğu ASALA (Ermenistan’ın Kurtuluşu için Gizli Ermeni Ordusu- Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia) terör örgütü eylemlerine başlamış ve aşağıda adları belirtilen diplomatlar, aileleri ve görevliler yaralanmış ve şehit edilmiştir:

- 27 Ocak 1973 - Los Angeles (ABD) Mehmet Baydar, Bahadır Demir;
- 20 Şubat 1975’de Beyrut’taki THY bürosu bombalanmıştır;
- 22 Ekim 1975 tarihinde, Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil;
- 24 Ekim 1975 - Paris (Fransa) İsmail Erez - Talip Yener;
- 16 Şubat 1976 - Beyrut (Lübnan) Oktar Cirit;
- 9 Haziran 1977 - Roma (İtalya) Taha Carım;
- 2 Haziran 1978 - Madrid (İspanya) Necla Kuneralp, Beşir Balcıoğlu;
- 12 Ekim 1979 - Lahey (Hollanda) Ahmet Benler (Büyükelçi Özdemir Benler’in oğlu);
- 22 Aralık 1979 - Paris (Fransa) Yılmaz Çolpan;
- 6 Şubat 1980-İsviçre Büyükelçisi Doğan Türkmen, Bern’de uğradığı saldırıdan yara almadan kurtulmuştur;

37 Оганесян, Век Борьбы, Том 2, стр. 454-455.

- 17 Nisan 1980-Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel'in makam aracına açılan ateşten Türel ve koruma görevlisi Tahsin Güvenç saldırıdan yaralı olarak kurtulmuştur;
- 26 Eylül'de Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği Basın Danışmanı Selçuk Bakkalbaş, uğradığı silahlı saldırıda yaralanmıştır;
- 31 Temmuz 1980-Atina (Yunanistan) Galip Özmen, Neslihan Özmen. Galip Özmen'in eşi Sevil Özmen ve oğulları Kaan Özmen olaydan yaralı olarak kurtulmuştur;
- 17 Aralık 1980 - Sidney (Avustralya) Şarık Arıyak, Engin Sever;
- 4 Mart 1981 - Paris (Fransa) Reşat Moralı, Tecelli Arı;
- 9 Haziran 1981 - Cenevre (İsviçre) M. Savaş Yergüz;
- 24 Eylül 1981 - Paris (Fransa) Cemal Özen. Başkonsolos Kaya İnal yaralanmıştır;
- 2 Nisan 1981-Türkiye'nin Kopenhag Çalışma Ataşesi Cavit Demir, oturduğu apartmanın asansöründe uğradığı silahlı saldırıdan yaralı olarak kurtulmuştur;
- 25 Ekim 1981- Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği İkinci Katibi Gökberk Ergenekon, hafif yaralarla kurtulmuştur;
- 28 Ocak 1982 - Los Angeles (ABD) Kemal Arıkan;
- 5 Mayıs 1982 - Boston (ABD) Orhan Gündüz;
- 7 Haziran - Lizbon (Portekiz) Erkut Akbay - Nadide Akbay;
- 27 Ağustos 1982 - Ottawa (Kanada) Atilla Altıkat;
- 9 Eylül 1982 - Burgaz (Bulgaristan) Bora Süelkan;
- 8 Nisan 1982-Türkiye'nin Ottawa Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Kani Güngör;
- 21 Temmuz 1982-Türkiye'nin Rotterdam Başkonsolosu Kemal Demirer. Demirer, olaydan yara almadan kurtulmuştur;
- 7 Ağustos 1982- ASALA'ya bağlı 2 terörist Ankara Esenboğa

Havalimanında düzenlediği silahlı baskında 8 kişi ölmüş, 72 kişi yaralanmıştır. Bu, Ermeni terörizminin Türkiye'deki ilk eylemi olmuştur;

- 9 Mart 1983 - Belgrad (Yugoslavya) Galip Balkar. Olayda, bir Yugoslav öğrenci de ölmüştür;
- 14 Temmuz 1983 - Brüksel (Belçika) Dursun Aksoy;
- 27 Temmuz 1983 - Lizbon (Portekiz) Cahide Mihçioğlu;
- 16 Haziran 1983-İstanbul Kapalıçarşı'da bir terörist tarafından halkın üzerine ateş açılmıştır. Olayda 2 kişi ölmüş, 21 kişi yaralanmıştır. Olayı bir ermeni teröristin yaptığı anlaşılmıştır;
- 15 Temmuz 1983-THY'nin Paris Orly havalimanındaki bürosu önünde bomba patlatılmıştır. Olayda, 2'si Türk, 4'ü Fransız, 1'i Amerikalı, 1'i de İsveçli olmak üzere 8 kişi ölmüş, 28'i Türk, 63 kişi de yaralanmıştır;
- 28 Nisan 1984 - Tahran (İran) Işık Yönder;
- 20 Haziran 1984 - Viyana (Avusturya) Erdoğan Özen;
- 19 Kasım 1984 - Viyana (Avusturya) Evner Ergun;
- 27 Mart 1984-Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavir Yardımcısı Işıl Ünel'in otomobiline bomba yerleştirmeye çalışan bir terörist, bombanın elinde patlaması sonucu ölmüştür;
- 28 Mart 1984- Tahran'da Büyükelçilik Başkatibi Hasan Servet Öktem ve Büyükelçilik Ataşe Yardımcısı İsmail Pamukçu evlerinin önünde uğradıkları silahlı saldırıda yaralanmıştır.³⁸

Ermeni terör örgütü ASALA'nın eylemlerine başlamasından sonra Akop Stepanyan, Zaven Bagdasaryan ve Stepan Zatikyan Sovyetler Birliği'nde gizli terör örgütü kurarak 8 Ocak 1977'de Moskova'nın İzmaylovsk ve Pervomaysk metro istasyonları arasında, Bauman ilinde 15 No'lu mağazada ve 25 Ekim sokağında 6 kişinin ölümü ve 37 kişinin yaralanması ile sonuçlanan terör eylemleri gerçekleştirmişlerdir.³⁹ Dönemin Ermenistan Kommunist Partisi Genel Sekreteri Karen Demirçyan ve Ermenistan KGB Başkanı Yüzbaşıyan

38 "Ermeni terörü", Bkz: <http://www.belgenet.com/arsiv/ermeniteror.html>, (26 .09. 2011.)

39 Bruce Hoffman, *When the Lights Go Out, and Never Come Back On: Nuclear Terrorism in America*. Rand Corporation, United States. Dept. of Energy. DIANE Publishing, 1991., crp. 14; Olivier Roy. *Turkey today: a European country?* Anthem Press, 2005, crp. 170;

soruşturma devam ederken Stepan Zatikyan'ın yakalanmaması için çaba harcamışlardır.⁴⁰ KGB'nin 5. Şube Başkanı Filipp Bobkov, konuyla ilgili olarak yazdığı hatıralarında Ermenistan KGB Başkanı Yüzbaşyan'ın Taşnaksutyun Partisi'nin uluslararası terör örgütü olan ASALA'nın Ermenistan'da faaliyetini gizlemeye çalıştığını ve Moskova'da gerçekleşen terör eylemlerini ASALA'nın planladığını bildirmiştir. Bobkov aynı zamanda Demirçyan'ın Ermenilerin bu terör eylemi hakkında bilgi edinmemesi için Ermenistan'da basılan gazete ve dergilerde bu konuda haber verilmesini ve konuyla ilgili çekilen belgeselin

yayımlanmasını yasakladığını ifade etmiştir.⁴¹ Zatikyan'ın mahkemedeki son sözü '*Diğerlerine de bildirin ki bize intikam, intikam ve yine de intikam kalacaktır!*⁴²' olmuştur.

KGB'nin 5. Şube Başkanı Filipp Bobkov, konuyla ilgili olarak yazdığı hatıralarında Ermenistan KGB Başkanı Yüzbaşyan'ın Taşnaksutyun Partisi'nin uluslararası terör örgütü olan ASALA'nın Ermenistan'da faaliyetini gizlemeye çalıştığını ve Moskova'da gerçekleşen terör eylemlerini ASALA'nın planladığını bildirmiştir.

1988'de Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti'nde yaşayan Ermenilerin ayrılıkçı taleplerinin gündeme gelmesiyle Ermeni terörü yeniden ortaya çıkmıştır. Karabağ Ermenileri olan Akop ve Samvel Baqmanyanyan kardeşleri, İrevan'lı Armen Antonyan, Kamo Egiyan ve Rostov'da yaşayan Ermeni asıllı Karlen Akopyan Azerbaycanlı sivil halkı Ermeni saldırılarından koruduğu gerekçesi ile Dağlık Karabağ Askeri Valisi görevinde bulunmuş General Safonova karşı 8 Nisan

1991'de terör eylemi gerçekleştirmiş, ancak yanlışlıkla Albay Vladimir Blahotin'i öldürmüştür.⁴³

Azerbaycan Türklerine karşı en büyük katliam ise 25-26 Şubat 1992'de Hocalı'da yapılmıştır. Rus-Ermeni birlikleri üç yönden Hocalı'ya saldırmıştır. Hocalı'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen kanlı olayların birçoğu videolarla, olay yerlerinde çekilmiş fotoğraflarla, içinde uluslararası basın kuruluşlarında çalışan görgü tanıklarının, yabancı gazetecilerin bulunduğu kişilerin ifadeleriyle de tespit edilmiştir. Hocalı'da Ermeniler tarafından 613 kişi katledilmiştir. Bunlardan 63'ü çocuk, 106'sı kadın, 70'i de ihtiyar olmak üzere toplam 239 kişi işkence yapılarak öldürülmüş; 487 kişi ömür boyu sakat

40 Артамонов И. И. Терроризм: способы предотвращения, методика расследования. Монография, М.:2002, стр. 70

41 Терроризм армянских националистов, Вкз: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>, (14.05.2011.)

42 Органами КГБ задержаны террористы, Вкз: <http://www.vmdaily.ru/article/42044.html>, (09.07.2011;) Артамонов И. И. Терроризм. способы предотвращения, методика расследования. Монография. - М.: 2002.- стр. 188.

43 Репрессии по Идеологическим Мотивам (Август 1978 Г. - Август 1979 Г.) // Документы Московской Хельсинкской группы / [Моск. Хельсинк. группа; о-во «Мемориал»; сост. Д. И. Зубарев, Г. В. Кузовкин].- М. : Моск. Хельсинк. группа, 2006.- 592 с, стр. 402.

kalmıştır; 1275 kişi (çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlar) esir alınarak hakaretlere ve işkencelere maruz kalmıştır. Esir alınanlardan sadece 1165'i iade edilmiş, 68'i kadın ve 26'sı çocuk olmak üzere toplam 110 kişiden ise bugüne kadar hiçbir haber alınmamıştır. Bu katliamda 7 aile bütün fertleriyle katledilmiş, 27 aileden birer kişi sağ veya yaralı olarak kurtulmuştur (Hocalı Soykırımı).⁴⁴ 230 aile ise aile reisini kaybetmiş, 200'den fazla kişinin ayakları donduğu için kesilmiş ve sakat kalmıştır. Hocalı'ya sığınmış Ahıska Türklerinden 7'si Ermenilere karşı mücadele ederek şehit olmuş, 12'si esir alınmış, 86'sından ise hiçbir haber alınmamıştır.

Azerbaycan İstihbarat Bakanlığı'nın verdiği bilgilere göre Ermeni terörünün Azerbaycan'daki hedefleri genelde sivil halk olmuştur. Bu bilgilere göre:

- yolcu otobüslerine karşı yapılan terör saldırılarında 68 kişi öldürülmüş, 132 kişi yaralanmış;
- yolcu ve yük trenlerine karşı yapılan terör saldırılarında 47 kişi öldürülmüş, 83 kişi yaralanmış;
- uçaklara karşı yapılmış terör saldırılarında 176 kişi öldürülmüş;
- metroda düzenlenen terör saldırılarında 27 kişi öldürülmüş, 91 kişi yaralanmış;
- gemilerde düzenlenen terör saldırılarında 25 kişi öldürülmüş, 88 kişi yaralanmış;
- sivillere ve askerlere karşı toplam 336 terör eylemi gerçekleştirilmiş, 1250 kişi öldürülmüş, 1283 kişi yaralanmış ve 65 kişi kaybolmuş;
- sivil ve devlet kurumlarına karşı yapılan terör saldırılarında 10 kişi öldürülmüş, 30 kişi yaralanmıştır.

Genel toplamda ise Ermenistan'ın Azerbaycan'da düzenlediği terör saldırılarında 1603 kişi öldürülmüş, 1687 kişi yaralanmış ve 65 kişi kaybolmuştur.⁴⁵

Terör Ermenistan'da iktidar uğrunda verilen mücadelede de sıkça başvurulan bir eylem türüdür. 27 Ekim 1999'da Nairi Unanyan liderliğinde silahlı bir grup Ermenistan Parlamentosu'na saldırarak Başbakan Vazgen Sarksyen, Parlamento Başkanı Karen Demirçiyen, yardımcıları Yuri Bakşyan, Ruben

44 "Hocalı Soykırımı", Bkz: <http://www.xocali.rabita.az/view.php?lang=az&menu=8079>, (05.10.2011.)

45 "Ermeni Terör Aktları", Bkz: <http://www.mns.gov.az/az/pages/107.html>, (22. 08.2011.)

Miroyan ve Bakan Leonard Ter-Petrosyan'ı katletmiştir.⁴⁶ Bu eylem bağımsızlık süreci ve sonrasında yaşanan en büyük kanlı olay olarak değerlendirilmiştir. Parlamente'ye düzenlenen saldırı hakkında iki görüş vardır; birinci görüşe göre bu olay iktidar mücadelesi için verilen savaş, ikinci görüşe göre ise bireysel eylemdir. Ermenistan kamuoyu ve birçok araştırmacı birinci görüşün gerçekleri daha çok yansıttığına inanmaktadır. Çünkü saldırı bireysel eylem olmayacak kadar profesyonel bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Ermeni basınında olayın arkasında Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın ve Milli İstihbarat Bakanı Serj Sarkysyan'ın olduğuna ilişkin bir takım haberler yayınlanmıştır.⁴⁷

11 Eylül 2001'de Amerika'ya karşı El Kaide tarafından düzenlendiği iddia edilen terör saldırısı sonrasında ABD'yi dost veya düşman olarak gören bütün devletler terörü kınayan mesajlar yayınlamış, saldırıda hayatını kaybedenlerin yakınlarına ve Amerikan halkına başsağlığı dilemiştir. 12 Eylül 2001'de Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan da Amerika'ya taziyelerini sunarak *'Bu yalnızca ABD'ye yapılan saldırı değil, bu demokrasiye ve uygarlığa karşı yapılan bir saldırıdır'* ifadesini kullanmıştır. Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan da ülkesi adına ABD'ye taziyelerini bildirmiştir. Önemli olan bir konu Taşnaksutyun Partisi'nin de saldırının hemen ardından ABD'ye başsağlığı vermesidir. Bütün bunlar diplomasi gereği Ermenistan yetkilileri tarafından yapılan açıklamalardır. Acaba gerçekten de Ermenistan Devlet Başkanı, Dışişleri Bakanı ve Taşnaksutyun Partisi terörle mücadele ve terörü kınama konusunda ABD ve bütün dünya kamuoyuna karşı samimi olmuş mudur?

Ermenistan yetkilileri ABD'ye başsağlığı dileğinde bulunmadan önce, Mayıs ayında Ermenistan'da düzenlenen basın toplantısını büyük bir heyecanla bekleyen gazeteciler basın açıklaması yapacak kişi içeri girerken, basın bürosuna toplanmalarının nedenini bir anda unutarak uzun bir süre onu alkışlamaktan kendilerini alıkoyamamıştır. Bu kişi diplomat, siyaset adamı, sporcu veya dünyaca tanınmış bir sanatçı değildir. Bu kişi, 1983 yılında Fransa'nın Orly hava alanında bombalı saldırıyı gerçekleştiren Ermenistan Gizli Ordusu ASALA mensubu Varujan Karapetyan'dır.

Bu örgüt 1980'li yılların başlarından itibaren Avrupa ülkelerinde Türk diplomatlara karşı terör eylemleri düzenleyen ve köken itibarıyla Taşnaksutyun Partisi'ne dayanan bir terör örgütüdür. ASALA'nın aktif üyelerinden olan Karapetyan'ın, 1983'te Orly hava alanına düzenlediği bombalı saldırı

46 Saldırıda toplam 9 kişi hayatını kaybetmiştir. Bkz: Карен Торосян, За витриной власти, Книга первая, стр. 97; 'Террористы убившие премьер министра и спикера парламента Армении, сдалис', Bkz: <http://www.open.by/1999102811.html>, (13.10.1999.)

47 'Tak kto rassstreljal parlament Armeñii?', Bkz: <http://www.souzarmyian.ru/ar/400.shtml>, (15.10.1999.)

sonucunda sekiz kişi hayatını kaybetmiştir. Karapetyan Fransız polisi tarafından yakalanmış ve 3 Mart 1985'te Fransa mahkemesi tarafından müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır.

Karapetyan'ın Fransa ceza evinden çıkarılması için Ermenistan Hükümeti'nin desteği ile Eçmiadzin Kilisesi'nin önderliğinde imza kampanyası başlatılmış ve yaklaşık bir milyon imza toplanmıştır.

23 Nisan 2001'de (24 Nisan'ın Ermeniler tarafından sözde soykırımı anma günü olarak ilan edilmesini göz önünde bulundurulduğunda, Fransa Mahkemesinin bu tarihten bir gün önce Karapetyanı serbest bırakması dikkat çekicidir) Fransa İstinaf Mahkemesi Fransa sınırlarını en kısa sürede terk etmesi şartıyla Karapetyan'ı affetmiştir. Mahkeme kararında Erivan Belediye Başkanı'nın Karapetyan'a ev ve iş, Ermenistan Hükümeti'nin ise sığınma hakkı vereceği özellikle vurgulanmıştır.

Varujan Karapetyan'ı daha sonra Ermenistan Başbakanı Andranik Margaryan kabul etmiş, Başbakan, Karapetyan'ı överek vatanı için yaptığı kahramanca mücadeleden memnuniyet duyduğunu bildirmiş, Sağlık Bakanı'ndan Karapetyan'ın sağlık durumu ile özel olarak ilgilenmesini talep etmiştir.

Koçaryan iktidarı, 1996 yılında Ermenistan Başsavcısı tarafından terör eylemlerine karışması nedeniyle faaliyeti yasaklanmış olan Taşnaksutyun Partisi'nin faaliyetine 1998'de yeniden izin vermiş ve üst düzey parti yöneticilerini ceza evinden salıvermiştir. 1991'de Ermenistan'a dönerek yeniden faaliyete başlamış Taşnaksutyun Partisi sadece siyasi parti değildir; ismi birçok terör eylemlerine karışmış, Ermenistan'ı perde arakasından yöneten ve kendi oyun kurallarını kabul ettiren bir güçtür. Bunu Ermenistan'ın eski Devlet Başkanı Levon Ter-Petrosyan da itiraf etmiştir.⁴⁸ Terörizm ise Ermenistan'ın resmi ideolojisidir. Ermenistan ciddi bir şekilde Suriye, Lübnan, İran ve PKK terör örgütü ile ilişkilerini geliştirmektedir.

Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik düşmanca tavrı ve terörü özendirme politikasında son sözü ise Devlet Başkanı Serj Sarkisyan demiştir. Ermenistan'da düzenlenen Ermeni dili ve edebiyatı yarışmasında öğrencilerden birinin, *'Batı topraklarımızı Ağrı Dağı'yla birlikte geri alabilecek miyiz'* sorusunu Sarkisyan, *'Bu sizin neslinize bağlı. Mesela benim nesil üzerine düşen görevi başarıyla yerine getirdi. 90'lı yıllarda vatanımızın parçası Karabağ'ı düşmanın elinden kurtardık. Her neslin bir görevi vardır. Siz de ileride bizim gibi görevinizi yerine getirip getirmeyeceğiniz birlik ve beraberliğinize bağlıdır. Biz Ermeni ulusu her zaman Anka kuşu gibi küllerden dirilmeyi*

48 Тер-Петросян назвал осужденных по делам «Дро» и «31» террористами (Армения), Bkz: www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1451913.html, (03.10.2011.)

başarmışızdır'.⁴⁹ şeklinde cevaplandırmıştır. Bu Türkiye'ye karşı açıkca savaş ilnaıdır; Ermeni gençliğini teröre özendirmektedir.

Türkiye Dışişleri Bakanlığı ise Sarkisyan'ın savaş ilanına gerekli şekilde cevap vermemiş, onu sorumsuz açıklamalar yapmakla suçlamıştır.

Sonuç

Yüz yıldan fazladır belirli aralıklarla Türkiye ve Azerbaycan'a karşı devam eden Ermeni terörü, siyasal düşünce ile paralel bir gelişme yaşamış ve hatta zaman zaman onun önüne geçmiştir. Bu süreçte Avrupa devletleri Ermeni terörünü kınayan açıklamalar yapsalar da, Türkiye ve Azerbaycan'a baskı yapmak amacıyla arka planda Ermenilere destek vermişlerdir. Bu destek XIX yüzyılın sonu-XX yüzyılın başlarında ve 1980'li yıllarda da devam etmiştir. Nitekim, ASALA üyesi olan Ermeni teröristlerin ceza evlerinde doğal ölümle hayatını kaybedenler istisna olmakla bir çoğu cezasını çekmeden cezevlerinden salıverilmiştir.

Ermeni terörü sadece Osmanlı coğrafyası ile sınırlı kalmamış, ermeniler tarafından Güney Kafkasya, Rusya ve Avrupa devletlerinde de terör eylemleri gerçekleştirilmiştir. 1980'li yıllarda ermeni terörü ASALA timsalında yeniden ortaya çıkarak Türk diplomatlarına karşı, 1990'lı yılların sonlarında Dağlık Karabağ sorununun ortaya çıkmasından sonra ise Azerbaycan'a karşı çok sayıda terör eylemleri gerçekleştirmiştir. Terör, sadece Ermenilerin düşman olarak gördükleri milletlere karşı değil, aynı zamanda iktidar uğrunda yaşanan mücadelede de sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştur. Nitekim 27 Ekim 1999'da Ermenistan parlamentosuna karşı yapılan terör eyleminde Parlamento Başkanı, Başbakan ve devletin üst düzey temsilcileri katledilmiştir. Ermeni terörünün son büyük eylemi ise Azerbaycan'da-Hocalı'da yaşanmıştır. Bu eylemde genellikle sivil insanlar hedef alınmış, 613 kişi Ermeniler tarafından katledilmiştir. Ermeni terörü bu gün PKK, Sadval (Azerbaycan'dan ayrılıkçı taleplerde bulunan Lezgilerin gizli örgütü) örgütleri aracılığıyla yine de devam etmektedir. Azerbaycan ve Türkiye'nin Ermeni terörünün ortadan kaldırılması için yaptıkları girişimler malesef sonuçsuz kalmıştır. Ermeni terörü aynı zamanda büyük devletler tarafından Türkiye ve Azerbaycan'a karşı kullanılmaktadır. Terör Ermenistan devletinin gayrı-resmi politikasına dönüşmüştür, iç ve dış politikada zaman zaman kullanılmıştır. XXI yüzyılda terörün uluslararası güvenliği ciddi şekilde tehdit ettiği, terör örgütleri ve terörü destekleyen devletlere karşı alınan önlemler göz önüne alındığında Ermenistan'ın bu süreçten kenarda kaldığı görülmektedir. 2015 yılı sözde

49 Президент Саргсян в Цахкадзоре встретился с участниками V Панамянской олимпиады и со студентами-стипендиатами фонда «Луйс», Bkz: <http://president.am/events/visits/rus/?visits=2&id=290>, (25.07.2011.)

Ermeni soykırımının 100. yıldönümüdür. Büyük bir ihtimalle bu tarihe kadar veya daha sonra Ermeni terörü ASALA veya başka bir isimle yeniden Türkiye ve Azerbaycan'a karşı terör eylemlerine başlayabilir.

KAYNAKÇA

Ankara Bəyannaməsi, <http://files.preslib.az/site/10il/gl3.pdf>, 22.07.2013.

Ayna qəzeti, 1 Fevral 1997.

Ayna qəzeti, 15 Avqust 1998.

Ayna qəzeti, 22 Avqust 1998.

“Azərbaycan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına dəvət olundu.”
<http://www.amerikaninsesi.org/articleprintview/713122.html>, 22.03.2009

“Azərbaycan Milli Azlıqlar Konqresi təsis olunub.” http://www.mediaforum.az/articles.php?article_id=200612-15120612105&lang=az&page=00, 2006-12-15

“Azərbaycan Respublikasında mədəni müxtəliflik.” <http://www.mfa.gov.az/?options=content&id=114>, 30 июля 2012 г.

“Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımını haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.” http://e-qanun.az/files/framework/data/7/c_f_7762.htm

“Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası.”
<http://www.mediaforum.az/az/2010/06/04/AZ%C6%8FRBAYCAN-RESPUBL%C4%B0KASININ-H%C6%8FRB%C4%B0-DOKTR%C4%B0NASI-051003255c05.html>, 15 sentyabr 2012.

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.” http://www.azerbaijan.az/portal/General/Constitution/doc/-constitution_a.pdf, 23 aprel 2010.

“Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası.”
http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=04&article_id=20070524121102090, 17 noyabr 2012.

“Azərbaycanda milli azlıqlar həm parlamentdə, həm də icra hakimiyyəti orqanlarında geniş təmsil olunurlar.”
<http://strategiya.az/?m=xeber&id=6181>, 28 noyabr 2012

“Azərbaycan'da Petrol ve Doğalgazın Tarihi ve Socar Tarihçesi.”
<http://www.socar.com.tr/content/azerbaycanda-petrol-ve-dogalgazin-tarihi-ve-socar-tarihcesi>, 25 07.2013.

Baş nazirin müavini, “Azərbaycanda milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı hüquqi baza formalaşdırılıb”, <http://news.milli.az/politics/53322.html>, 16 iyun 2011.

Heydər Əliyev adına Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri Faktlar və Rəqəmlər, AzərTAc , Xalq qəzeti, 16 iyul 2006.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi təşkilatı və Azərbaycanın hərbi-geostratiji maraqları, <http://strategiya.az/?m=xeber&id=15859>, 15 may 2013.

Modern.az' saytı Rusiyanın Azərbaycanda etnik separatizmi qızışdırmasından yazıb,
<http://www.mediaforum.az/az/2013/05/25/Modern-az-saytı-Rusiyanın-Azərbaycanda-etnik-separatizmi-011327802c00.html>, 2013-05-25.

Neft siyasəti, http://azerbaijans.com/content_777_az.html, 24.07.2013.

Rusiya Müdafiə Nazirliyinin sözcüsü ermənistana silah verildiyini təsdiqləyib, http://mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=00&article_id=20090111045954536, 2009-01-11.

Rusiyada nə qədər azərbaycanlı var və onlar nə ilə məşğuldurlar?, <http://www.haqqyolu.com/news/view/40246>, 01 noyabr 2012.

Ziyafət Əsgərov nəyə işarə edir?,
<http://faktxeber.com/mobil/index.php?H=8713>, 23 iyul 2013.

Əbülhəsənoğlu, Tofiq. “İqtisadi inkişaf və tərəqqiyə xidmət edən boru kəməri.” Respublika qəzeti, 2009.-25 oktyabr.-N233.-s.2.

Азербайджан не соглашался на американские военные базы,
<http://www.ia-centr.ru/publications/8149/>, 03.06.2010.

Габалинская РЛС покинула Азербайджан, <http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=Ru&NewsID=-88348>, 11.05.2013.

Как скажется на российско-азербайджанских отношениях закрытие Габалинской РЛС? http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=81747, 27.01.2013.

Медведев подписал Федеральный закон о российской военной базе в Армении,
www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1419365.html, 27.06.2011.

Роберт Катлер, О совместной энергетической безопасности на Южном Кавказе, <http://www.robertcutler.org/download/html/st96krpf.htm>, 19.05.2013.

Гасанов, Акпер. “О комплексе неполноценности в путинской России, или что стоит за передачей Армении оружия на 800 миллионов долларов?” <http://day.az/news/politics/143156.html>, 10 Января 2009.

Алиев, Е.Т. “Габалинская РЛС прошлое, настоящее, будущее.” <http://www.armscontrol.ru/pubs/eta-gabala-radar.pdf>, ss.7-9. 13 Mayıs 2013.

Ариф Юнусов. Азербайджан в начале XXI века: конфликты и потенциальные угрозы, Баку-2007, с. 37.

Бигдели, А. Обзор отношений между Исламской Республикой Иран и Республикой Азербайджан // Аму-Дарья (Тегеран, Иран). 1999. № 2. С. 17.

Бруно Коппитерс, Федерализм на Кавказе, Московский центр Карнеги, No 2, Москва 2002, ss. 14-18.

В.Шорохов. Нефть и политика Азербайджана. “Исследования ЦМИ МГИМО”, #9, М., 1997, с.27; Независимая газета, 26.06.1997.

В.Шорохов. Нефть и политика Азербайджана. ‘Исследования ЦМИ МГИМО’, #9, М., 1997, с.27.

Голотюк Й, Закавказская гонка вооружении, Известия, 23 Января 1999.

Дмитрий Булин, ‘Москва расторгла нефтяной договор с Баку’, http://www.bbc.co.uk/russian/business/2013/05/13-0514_russia_azerbaijan_oil_treaty.shtml, 14 мая 2013.

Игорь Мурадян, Американские военные базы в Азербайджане, <http://voskanapat.info/index.php?name=news&op=view&id=475>; 25.07.2013.

Ислам Назаров, Азербайджано-Иранские взаимоотношения сегодня и перспективы на ближайшие годы, http://www.ca-c.org/online/2002/-journal_rus/cac-05/10.nazrus.shtml, 19.07.2012.

Керимов Р., Баку требует разъяснений, <http://www.echo-az.com/politica-01.shtml>, 13 01 2009.

Ломоносовские чтения 2002 г. Студенты. Том №2.

Мамед Велимамедов, Азербайджано-иранские отношения, http://samella.ru/publ/avtory/mamed_velima-medov/azerbajdzhano_iranskie_otnoshenija/61-1-0-446, 28. 07. 2013.

Михаил Алексеев и другие, Дагестанские народы Азербайджана. Политика, история, культура, Издательство: Европа, с.4.

Общая теория национальной безопасности, под общ. ред. А.А.Прохожева, М.: Изд-во РАГС, 2005.

Проект документа о российской военной базе в Армении <http://www.azatutyun.am/content/article/2130051.html>, 17.08.2010.

Расим Мусабеков, Становление независимого азербайджанского государства и этнические меньшинства, http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_012.htm, 17. 04. 2009.

Рауф Гусейнов, Удины, <http://www.udi.az/wp-content/uploads/2013/udiniraufguseynov.pdf>, 13.06.2008.

Рауф Миркадыров. Иностраннные военные базы неизбежность, <http://www.zerkalo.az/2013/inostrannyye-voennyie-bazyi-neizbezhnost/>, 02.04.2013.

Сергей Иванов, Талышская Муганская Республика: начало и конец, Независимая газета, август 1994.

Тагиев Тогрул, Политический контекст взаимоотношений Российской Федерации и Азербайджанской Республики в начале XXI века <http://www.ia-centr.ru/expert/7322/>, 02.03.2010.

Abbasov, İdrak. “Moskva ‘Sadval’a yenidən yaşıl işıq yandırdı.” <http://bizim-yolinfo.com/?sehife=1&xeber=124-22>, 25/6/2013.

Adams, T., Gregory Rich. “Great Power Politics and the Azerbaijan Pipeline: An Update; Special Policy Forum Report.” The Washington Institute for Near East Policy, Feb. 24, 1997.

Aslanlı, Araz. “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu.” *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, Cilt 7, Sayı 1, İlkbahar 2001, s. 400.

AZSAM Başkanı Hatem Cabbarlı'nın Caspian Weekly'ye Verdiği Son

Röportaj, <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/turk-dis-politika-si/1030—azsam-bakan-hatem-cabbarlın-caspian-weeklyye-verdii-son-roeportaj-.html>, 28 Ocak 2010.

Buzan, Barry. *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Opt.Cit, 1991.

Cabbarlı, Hatem. “AGİT Minsk Grubu: Arabulucu mu Taraf mı?”
<http://newtimes.az/tr/conflicts/187#.UfDoy-43WPUM>, 31.07.12

Cabbarlı, Hatem. “Ermenistan’ın Askeri Prolemleri ve Güvenlik Endişesi: Rusya Kurtarıcı mı?”
<http://www.1news.com.tr/yazarlar/20130613015557076.html>, 10 Haziran 2013.

Cabbarlı, Hatem. “Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü’nün Oturumunun Sonuç Beyannamesi ve Dağlık Karabağ Sorunu.”
<http://newtimes.az/tr/experts/42#>, 30.04.12.

Cabbarlı, Hatem. “Yeni Dünya Düzeni: Özbekistan’ın Kararı ve OGST’nin Geleceği.” <http://newtimes.az/tr/-views/97#.UfOeho3WPUM>, 13.07.12.

Caspian Oil and Gas: The Supply Potential of Central Asia and TransCaucasia; IEA Report, 1998.

Çiloğlu, Fahrettin. *Rusya Federasyonu’nda ve Transkafkasya’da Etnik Çatışmalar*. çev. Neşenur Domaniç, Sinatle Yayınevi, İstanbul, 1998.

Dağlık Qarabağ münaqişəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, Bakı-2005, s. 99.

Forsythe, Rosemarie. *The Politics of Oil in the Caucasus and Central Asia*. Mart 1996.

İbrahimov, Rovshan. “Dağlık Karabağ Sözde Cumhuriyeti’nin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda Uluslararası Ortamda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar.” *Ermeni Araştırmaları*, Ankara, sayı 6, yaz 2002, s.116.

Resolution 822 (1993), S/RES/822 (1993), 30 April 1993, (Erişim)
<http://www.un.org/Docs/scres/1993/822e.pdf>

Resolution 853 (1993), S/RES/853 (1993), 29 Temmuz 1993, (Erişim)
<http://www.un.org/Docs/scres/1993/853e.pdf>

Resolution 874 (1993), S/RES/874 (1993), 14 Ekim 1993, (Erişim)
http://azerbaijan-un-geneva.az/documents/un_874.pdf

Resolution 884 (1993), S/RES/884 (1993), 11 Kasım 1993, (Erişim)
<http://www.un.org/Docs/scres/1993/884e.pdf>

Sümerinli, C., “NATO Azərbaycana qiymət verəcək.”
<http://www.ayna.az/rubric.php?id=13942>, 02. 14. 2007.

Şir, Aslan Yavuz. “Hazar’ın Statüsü, Jeopolitiği ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri.” *Global Strateji Dergisi*, Yıl:3, Sayı:12, Kış 2008, s. 126.

Taşkıran, Cemalettin. *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*. Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1995.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı. “Hazar’ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri.” OAKA, 2008, Cilt: 3, Sayı: 5, ss. 26-47.

